

Посебно битну чињеницу у илегалној производњи и продаји опојних дрога у Југославији, и уопште на Балкану, представљала је транснационална структура кријумчарских мрежа, које су пркосиле често строгим етничким критеријумима у овом делу Европе. Док су на политичким подијумима егзистирале јасне међунационалне и међудржавне баријере, иза кулиса су владала другачија „правила игре“, при чему је велики новац деловао као снажан фактор транснационалних повезивања. Сваки читач Јовановићеве књиге неизбежно и потпуно исправно ће моћи да успостави аналогију са данашњим транснационалним криминалним искуствима. Отуда је ова монографија не само преглед једног окончаног феномена већ и добар подстицај за разумевање данашње логике међународног криминала.

Додаћемо на крају да је кључни део књиге у знатној мери ослоњен на необјављене архивске изворе, што јој даје посебан квалитет. Похвале иду и загревачком издавачу на сјајној дизајнерској опремљености, па Јовановићева монографија осим фактографских има и упадљиве естетске квалитете.

Петар ДРАГИШИЋ

НАТО агресија у светлости правде,
приредили Д. Елезовић, У. Шуваковић, Б. Ракић.
Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2019, 345.

Знање и правда говоре, док незнање и неправда урличу.
Артуро Граф

Јубилеји поводом важних историјских догађаја прилика су не само за наглашеније евоцирање успомена, већ и за издавање адекватних публикација посвећених одређеној теми. Тако је и на двадесетогодишњицу НАТО агресије на Савезну Републику Југославију светлост дана угледало значајно монографско издање критичке грађе, које сваког пажљивијег читаоца и поштоваоца истине засигурно неће оставити равнодушним. У питању су објављени извори судске провенијенције у књизи под насловом *НАТО агресија у светлости правде (осуђујућа пресуда починиоцима НАТО агресије на СРЈ са пратећим садржајем)*, у издању Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Заслуге за овај подухват припадају приређивачима и ауторима допунског текста: др Далибору Елезовићу, др Урошу Шуваковићу и др Бранку Ракићу, чији критички коментари детаљно анализирају презентовани материјал и тему. Вишеслојно научно проматрање са позиција историјске, по-

литичко-социолошке и међународно-правне струке без сумње доприноси томе да се садржаји представљених докумената лакше ставе у одговарајући контекст. Будући да је од агресије прошло већ две деценије, ово је важно не само за стручну јавност или заинтересоване савременике који памте трагична дешавања већ посебно и за оне млађе нараштаје који овај догађај не носе у сећању а којима ће издање бити од користи при ближем упознавању са чињеницама о приликама с краја двадесетог века.

О каквим се изворима овде ради? Историографски процес сазревања преко потребне временске дистанце у односу на извесни догађај не мора (а и не може) представљати препреку да се о њему још од самог почетка износе различите оцене и виђења учесника и савременика, објављује грађа мемоарског типа, публикују интервјуи, новинарски чланци или публицистички радови. Напротив, овај материјал може бити донекле користан на путу ка што ближем упознавању са истином, јасно, уколико је истраживач објективан и одговоран према начелима и вредностима струке. Међутим, оваква врста историјских извора ипак спада у секундарне и недовољно употребљиве без оних примарних, каква је управо и грађа објављена у књизи на коју се овом приликом осврћемо.

Централно место у њеном садржају заузима Пресуда Окружног суда у Београду К. бр. 381/2000 од 21. 9. 2000. године (стр. 7–257), коју прате четири приложена решења и пратећа акта: Решење Врховног суда Србије Кж. I 696/01 од 31. 7. 2001. о укидању пресуде Окружног суда у Београду К. бр. 381/2000 и враћању на поновно суђење (стр. 261–269), затим Решење Окружног суда у Београду К. 449/2001 Кв. 1772/01 од 10. 9. 2001. о укидању притвора и укидању наредбе за издавањем потернице (стр. 271–274), Решење Окружног суда у Београду К. 449 Кв. 1788/01 од 12. 9. 2001. о обустави поступка због одустанка окружног јавног тужиоца у Београду од оптужнице (стр. 275–277) и Решење Окружног суда у Београду К. 449/2001 Кв. 1819/01 од 17. 9. 2001. о стварној ненадлежности за кривично дело повреде територијалног суверенитета земље (стр. 279–281).

Презентована грађа тиче се предузетих судских радњи у вези са процесуирањем лица означених најодговорнијим за злочине почињене приликом агресије на Савезну Републику Југославију у периоду од марта до јуна месеца 1999. године. Међу њима су се нашли тада водећи лидери држава чланица НАТО-а, као и лидери саме алијансе,¹ и то: Вилијам Клинтон (председник Сједињених Америчких Држава), Медлин Олбрајт (државни секретар САД-а), Вилијам Коен (секретар за одбрану САД-а), Антони Блер (премијер Велике Британије), Робин Кук (министар иностраних послова Велике Британије), Џорџ Робертсон (министар одбране Велике Британије), Жак Ширак (председник Републике Француске), Ибер Ведрин (министар

1 О улози НАТО-а и питању Косова и Метохије детаљније у: А. Гарабедјан, „НАТО и проблем Косова (1998–1999)“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, зборник радова, гл. и одг. ур. Д. Маликовић, књ. 3, ур. М. Атлагић, (Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2010), 413–420.

иностраних послова Републике Француске), Ален Ришар (министар одбране Републике Француске), Герхард Шредер (канцелар Савезне Републике Немачке), Јозеф Фишер (министар иностраних послова Савезне Републике Немачке), Рудолф Шарпинг (министар одбране Савезне Републике Немачке), Хавијер Солана (генерални секретар Северноатлантског пакта) и Весли Кларк (командант оружаних снага Северноатлантског пакта за Европу). Оптужена лица осуђена су пресудом К. бр. 381/2000 од 21. септембра 2000. на јединствене казне затвора од по двадесет година. Кривична дела која су им притом стављена на терет тичу се подстицања на агресивни рат, повреду територијалног суверенитета, убиства представника највиших државних органа у покушају, ратног злочина против цивилног становништва и употребе недозвољених средстава борбе.

Иако се реално није могло очекивати да ће окривљени коначно бити приведени правди, правосудни органи имали су обавезу да покрену поступак против лица која су сматрана одговорним за агресију. Осим тога, како се наводи на стр. 324, несуђење при оваквим случајевима „представљало би ‘ускраћивање правде’ и доприносило би нежељеној појави ‘некажњивости’ извршилаца кривичних дела“. Међутим, као што су постојали разлози због којих је пресуда донета, тако су политичке промене настале после 5. октобра 2000. условиле да пресуда 31. августа 2001. буде укинута и враћена на поновно суђење. Новим решењем од 10. септембра исте године најпре је укинута наредба за издавање потернице, а два дана касније је сличним актом поступак обустављен. Убрзо је, 17. септембра, Окружни суд у Београду донео и решење којим је проглашена стварна ненадлежност за кривично дело повреде територијалног суверенитета земље, чиме је читав процес био окончан.

Треба поменути и то да овај покушај осуде агресије није био једини. Савезна Република Југославија је још током њеног трајања, 29. априла 1999, пред Међународним судом правде покренула поступак због нелегалне употребе силе против Белгије, Канаде, Француске, Немачке, Италије, Холандије, Португалије, Шпаније, Уједињеног Краљевства и Сједињених Америчких Држава. Ни овога пута није било изгледа на успех, будући да је Суд коначно (додали бисмо и очекивано) утврдио да није надлежан за одлучивање по тужбама пристиглим од СРЈ (стр. 337–338).

Да се вратимо на саму пресуду из септембра 2000. и њен значај као историјског извора. Уз војну, дипломатску, финансијску, управну, црквену и сличну документарну грађу, судска акта такође представљају важан ресурс у ближем упознавању са прошлошћу. Ово се нарочито односи на сложеније процесе који су временом добили карактер историјских и без којих узрочно-последичне везе многих повесних збивања не би биле сагледиве на адекватан начин (да поменемо тек знаменити Нирнбершки процес из 1945–1946, или Велеиздајнички процес у Загребу из 1909). Иако процес против лица одговорних за НАТО агресију и последица које су из ње проистекле правно није успео, његово покретање има димензију која ће без сваке сумње доћи до изражаја у будућим временима и код свих оних који ће се

из разних разлога бавити овим проблемом међународних размера и последица.

Пресуда од 21. септембра 2000, срочена на 250 страна, садржи чињенице од кључног значаја за разумевање прилика у периоду март–јун 1999. године. У њој су појединачно, уз време и место, најпре наведени објекти Војске Југославије и Министарства унутрашњих послова на које су извршени удари дејством крстарећих ракета и борбених авиона оружаних снага Северноатлантског пакта. Настрадали припадници војних и полицијских снага током агресије наведени су поименце (546 погинулих и 1.457 рањених припадника војске (стр. 14–44) и 138 погинулих и 523 рањена припадника полиције (стр. 45–52)).

Детаљно су описани и напади на цивилно становништво и насеља који су често имали за последицу смрт или тешку телесну повреду људи који су се затекли на месту удара, као и знатна оштећења објеката. Дејства нису била резултат ратних грешака, већ дириговане намере.² Према изнетим подацима (стр. 52–101) могу се пратити брутални напади и страдања до којих је долазило при дејствима на колоне избеглица и избегличке кампове, густо насељене градске четврти, сеоска насеља, резиденцијалне објекте (резиденција председника СРЈ, Амбасада НР Кине, зграда Владе, министарстава...), објекте у којима се често налазио велики број цивила (хотели, спортско-рекреативни центри, пословни центри), болнице, саобраћајну инфраструктуру (мостови, тунели, надвожњаци, ранжирне станице, возови, аутобуси), стоваришта горива, нафте и нафтних деривата, електро-енергетске системе (електропостројења, термоелектране, трафо-станице, топлане, далеководи, високонапонски преносници), телекомуникационе системе (зграда Радио-телевизије Србије у Београду, Торањ на Авали, бројни репетитори, предајници, релејне станице, антенски стубови, сателитске станице), водопривредне центре, фабрике и привредне објекте, фарме, пољопривредна добра и газдинства, метеоролошке станице, зграде поште и слично. Овде је важно истаћи да су често у питању објекти који су посебно заштићени међународним правом, с обзиром на то да су предмет напада били и циљеви егзистенцијално неопходни за живот угроженог становништва.³ Уз поменута места злочина дат је преглед жртава и кратак опис настале штете. Чињенично је утврђено да је, поред страдалих војника и полицајаца, убијено 507 цивила, док је теже или лакше рањено 859.

Укупан број жртава агресије је иначе и већи од оног констатованог у пресуди. Коначни подаци и даље нису потпуни, различити су од извора до

2 М. Атлагић, „Бомбардовање Косова и Метохије 1999. године“, *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, 430.

3 НАТО ударе на цивилне објекте редовно су пратила саопштења лидера Алијансе у којима су такве мете проглашаване за „леgitимне циљеве“ или узгредну „коллатералну штету“, наводно неизбежну при тако сложеним операцијама (Ђ. Трипковић, „Кулминација косовске кризе 1998–1999.“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, зборник радова, одг. ур. Н. Б. Поповић, (Београд: Институт за савремену историју, 2001), 220).

извора, а по извесним проценама крећу се и до 5.500-6.000 људи. Тешко је утврдити их апсолутно прецизно из више разлога. Код Албанаца на простору Косова и Метохије углавном није постојала воља за пријављивање страдалих надлежним државним огранима. Зато је непознат тачан број оних који су међу њима погинули или рањени под ударима НАТО дејстава и при акцијама тзв. ОВК (а који су током агресије деловали координисано⁴), као и број страдалих терориста у сукобима са припадницима МУП-а и Војске Југославије. Индиректне накнадне жртве (услед малигног деловања осиромашеног уранијума, хемијских отрова, активирања заосталих касетних бомби) укупну бројку страдалих кроз свеукупне последице агресије чине још и већом, а нажалост, не и коначном.

Посебно поглавље у Пресуди посвећено је надаље употреби муниције API PGU-14/B са језгром од уранијума 238, чија је употреба у борбеним дејствима забрањена правилима међународног права, а услед којих је наступила знатна материјална штета уз погибију и рањавање већег броја грађана. Ова муниција као средство ратовања има радиоактивно дејство, изазива дугорочне и штетне реакције у људском организму, делује без разликовања циља, проузрокује сувишне повреде и непотребне патње. Последица је и проузроковање опсежног, дуготрајног и озбиљног оштећења природне средине,⁵ због чега је и забрањена обичајима рата (стр. 101–102). Слично је и са касетним авио-бомбама СBU-87 и АGМ-154 са бомбицама типа ВLU-97А/В и бомбама ВL-755 са бомбицама типа МК-1 и МК-4, које су, опет због деловања без разликовања циља уз проузроковање сувишних повреда и непотребне патње, такође забрањене обичајима рата (стр. 102). У Пресуди је описано место и време за чак 95 таквих дејстава, уз именовање погинулих и повређених жртава.

За све наведене случајеве страдања приложени су записници, увиђаји и службене белешке истражних судија општинских, окружних и војних судова, са пратећим извештајима криминалистичко-техничких прегледа органа МУП-а и Војне полиције, затим лекарски извештаји, обдукциони налази, као и записници о саслушању сведока, пријаве ратне штете са извештајима комисија, потврде о смрти, елаборати, налази и мишљења вештака. Кратки изводи доказног материјала побројани су на читавих седамдесет страна (121–192).

Приложена пресуда и пратећа решења на крају су детаљно анализирана у поменутих стручним прилозима др Далибора Елезовића (Пресуда Окружног суда у Београду челницима НАТО пакта – историјски извор за проучавање агресије на СРЈ 1999. године, стр. 285–290), др Уроша Шуваковића (Чињенице су непромењиве чак и када власт пожели да их мења, стр. 291–

4 Терористичке акције тзв. ОВК, учестале још с почетка 1998. године, интензиване су већ са првим дејствима НАТО снага (Б. Димитријевић, „Преглед дејства арнаутске гериле 1998–1999“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, 241–242).

5 S. T. Bakrač, E. Klem, M. Milanović, „Ekološke posledice NATO bombardovanja Republike Srbije 1999. godine“, *Vojno delo* 7/ 2018, 478.

322) и др Бранка Ракића (Злочин агресије према СР Југославији у ситуацији кад правда затаји, стр. 323–345). На основу овако предоченог материјала и допунског текста може се закључити да приређена грађа у објављеном критичком монографском издању остаје као битно сведочанство о злочину који је предмет обраде, те да ће несумњиво представљати важно штиво у тумачењу третираних догађаја из прошлости, као и у неопходном извлачењу поука за будућност.

Саша СТАНОЈЕВИЋ

Aleksandar Ignjatović. *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu, Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*. Beograd: Orion Art, Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2016, 845.

Монографија Александра Игњатовића, професора историје и теорије архитектуре на Архитектонском факултету у Београду, под називом *У српско-византијском каледоскопу, Архитектура, национализам и империјална имагинација 1878–1941*, појавила се пред читалачком публиком пре четири године. Ради се о обимној интердисциплинарној анализи начина тумачења средњовековне архитектуре и различитих видова уобличавања модерне архитектуре на територији Србије – од стицања независности на Берлинском конгресу 1878. године до распада Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941. године. У њеном фокусу су научни, као и популарни дискурси о Византији који су снажно утицали на дефинисање идеолошких оквира и политичких пракси у Србији и Југославији. Кроз приказ архитектонских остварења, рушевина и остатака, планова и расправа, и пре свега кроз суптилне анализе контекста у којима су та дела настајала и које су истовремено снажно градила, књига прати процес стварања и развоја српског националног идентитета. Након што је у монографији *Југословенство у архитектури*⁶ представио оригиналну, широко прихваћену и награђивану, цитирану, али често и без навода преузиману анализу утицаја архитектонског стваралаштва на дефинисање феномена „југословенства“, Игњатовић је овога пута убифицирао релацију између „српског“ и „византијског“ као неуралгичну тачку савремене историје Србије.

Остајући примарно оријентисан на студиозно проучавања историје и теорије архитектуре, он је пратио стваралаштво читаве плејаде истраживача који су се бавили византијским наслеђем. Анализирао је тумачења

6 Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi, Jugoslovenski identitet u arhitekturi između 1904–1941*, (Beograd: Građevinska knjiga, 2007).